

BENJAMIN CONRAD: *Umkämpfte Grenzen, umkämpfte Bevölkerung. Die Entstehung der Staatsgrenzen der Zweiten Polnischen Republik 1918-1923*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa vom Verband der Osteuropa-historikerinnen und -Historiker, e.V. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2014, 382 ss.

Problematyka odbudowy państwa polskiego po I wojnie światowej znalazła już bardzo obszerne odzwierciedlenie zarówno w polskiej, jak też obcej historiografii. Obok ujęć syntetycznych, licznych monografii i artykułów, wydanych zostało wiele tomów materiałów źródłowych i dokumentacyjnych¹. Również w piśmiennictwie niemieckim temat ten, formułowany z perspektywy utraty znacznej części wschodnich terenów Rzeszy, obfituje w niezliczone publikacje, zwłaszcza środowisk tzw. badań wschodnich (*Ostforschung*). Nie oznacza to jednak, aby ten ważny nie tylko dla Polski i jej sąsiadów, ale także całej Europy obszar eksploracji naukowej został wyczerpany, czy uaktualniony w ramach nowego kontekstu historiograficznego oraz potrzeb aktualnej polityki historycznej. Tym bardziej zaciekawia publikacja pracującego w Zespole Roboczym Historii Wschodnioeuropejskiej Uniwersytetu Jana Gutenberga w Moguncji (*Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte an der Johannes Gutenberg-Universität in Mainz*) Benjamina Conrada, który podjął ambitny zamiar omówienia i zinterpretowania procesu powstania granic państwowych II Rzeczypospolitej Polskiej z siedmioma sąsiadami w szerokim kontekście międzynarodowych i wewnętrznych uwarunkowań oraz z perspektywy ówczesnych głównych aktorów politycznych. Autor każe rozumieć pojęcie „główni aktorzy” (*zentrale Akteure*) w szerszym wymiarze, niż tylko „wielcy mężowie stanu” (*große Männer*), „ale także struktury, które umożliwiają ich działania” (s. 24). Chodzi więc o sieć uwarunkowań, układ sił między grupami aktorów oraz znaczenie i skutki rywalizacji między nimi.

Uznanie budzi obszerna baza źródłowa, wielojęzyczne materiały zaczerpnięte z zasobów archiwów w Poznaniu, Warszawie, Moskwie i Koblencji, wykorzystane wydawnictwa źródłowe i dokumentacyjne, pamiętniki, wspomnienia, informacje prasowe (153 tytuły) oraz imponująca liczba opracowań naukowych, ponad 550 tytułów, zamieszczonych w bibliografii. Taki szeroki przegląd wielojęzycznej literatury pozwolił autorowi na jej krytyczną ocenę, dostrzeżenie politycznego i ideologicznego wymiaru zinstrumentalizowania wielu publikacji, w części także tych, które powstały po 1989 r. W odniesieniu do starszych opracowań, Conrad dostrzegł wpływ polsko-niemieckich sporów historiograficznych, wynikających z różnych paradygmatów historycznych i „jasnych celów politycznych”, obowiązujących w Polsce i w Niemczech, zarówno po I, jak i po II wojnie światowej, np. w pracach Gotholda Rhodego, które „wyraźnie tętną duchem okresu bezpośrednio powojennego”, czy w opublikowanej w 1971 r. pracy Gerarda Labudy dotyczącej granicy zachodniej, „której proveniencji z czasu Polski Ludowej nie da się nie zauważyć, i która dla lat 1918-1923 zawiera liczne błędy i skrót” (s. 18). Te i podobne ułomności – zdaniem Conrada – powodują, że do opracowań wydanych po II wojnie światowej należy podchodzić ostrożnie i krytycznie. Niestety wiele ważnych materiałów źródłowych jest nadal niedostępnych, głównie tych, zamkniętych w rosyjskich archiwach (s. 19). Analiza dorobku historiograficznego powstałego po 1989 r. doprowadziła autora do wniosku, że – poza wyjątkami – sposób i charakter opisywania problemu powstawania wschodnioeuropejskich

¹ Wspomnieć tu można choćby o 9 tomach źródeł i dokumentów „O niepodległą i granice”, Warszawa-Pułtusk 1991-2015.

granic w XX w. pozostał zasadniczo niezmieniony, nadal jest nazbyt jednostronny, tendencyjny i upolityczniony. Dlatego konieczna jest weryfikacja dotychczasowych ustaleń, eliminacja błędów, a nade wszystko narodowych wykładni i wartościowania opartego na obowiązującej aktualnie polityce historycznej. Atoli trzeba tu zastrzec, że niekiedy surowe i krytyczne opinie autora, mogące budzić sprzeciw zwolenników afirmatywnego traktowania własnej przeszłości, są wyważone w tonie i nie mają charakteru konfrontacyjnego. Conrad sam w podsumowaniu swojego dzieła wyjaśnił, że przyjęta w nim międzynarodowa i porównawcza perspektywa ujęcia kwestii granic Polski umożliwiła próbę wypełnienia luk historiograficznych wynikających właśnie z przyjmowanych narodowych punktów widzenia i konfrontacyjnych założeń aksjologicznych polskiej i niemieckiej nauki historycznej (s. 17). Przegląd dorobku polskiego piśmiennictwa historycznego wykazuje wiele braków, zwłaszcza w zakresie całościowej i wyczerpującej syntezy historii powstania granic II Rzeczypospolitej, uwzględniających wiele kontrowersyjnych i pomijanych dotąd kwestii. Wiele ważnych wcześniej opracowań znacznie się już zestarzała i konieczne byłyby nowe ujęcia tego ważnego fragmentu dziejów Polski i jej relacji z sąsiadami z perspektywy aktualnego zapotrzebowania na wiedzę o tych wydarzeniach. Przykładowo od dawna dyskutowana jest w ośrodku poznańskich historyków pilna potrzeba przygotowania syntezy dziejów powstania wielkopolskiego. Jej brak uwidocznił się także w obrazie zrywu społeczności tego regionu na kartach książki Conrada.

W tym kontekście trudno zarzucić autorowi, że swoją pracę rozumie jako „wkład do badań nad kryzysowym i delikatnym okresem międzywojennym” (s. 17). Trzeba wysoko ocenić jego ambitne zadanie przedstawienia w sposób całościowy, komplementarny i porównawczy, w formie „badającej syntezy” (*forschende Syntese*), dotychczas niepoznanych aspektów dyplomatycznych uwarunkowań procesu kształtowania się granic nowo powstającego państwa polskiego. Wydaje się jednak, że określenie „całościowe” bardziej oddaje zamiary autora niż jego rzeczywiste dokonania. Wszak zdecydowana większość faktów jest już znana z monograficznych opracowań, a wiele aspektów, uznanych przez Conrada za odkrywcze, zostało już dostrzeżonych i było dyskutowanych, choć nie eksponowano ich na pierwszym planie. Dotyczy to między innymi kontrowersyjnych do dziś kwestii interpretacji plebiscytów na spornych obszarach granicznych, zwłaszcza stanowiska rządu polskiego oraz zachowań wyborców. Autor mógł głębiej wejść w antropologizujące koncepcje tożsamości narodowej społeczności zamieszkującej szeroko rozumiane pogranicza, gdzie skutek dyfuzji kulturowej, mieszania się grup językowych, wyznaniowych, a jednocześnie racjonalizowania aktualnych warunków działania itd., identyfikacja etniczna i narodowa jest często problematyczna. Wyliczenia statystyczne mogą tu prowadzić do mylących wniosków.

Książkę, zawierającą wprowadzenie, 7 rozdziałów i zakończenie, uzupełniają obszerna bibliografia, parę aneksów ułatwiających orientację w skomplikowanej materii walki terytorialnej i politycznej, zestawienie premierów i rządów II RP, przydatny indeks mieszany nazwisk i miejsc geograficznych oraz kilka (9) zaopatrzonych komentarzem map. Warto zauważyć, że poza wyjątkami, autor stosuje obecne nazwy topograficzne, uzupełniając je podanymi w nawiasach nazwami niemieckimi w przypadku byłych niemieckich prowincji wschodnich Rzeszy. Książka napisana jest żywym, płynnym językiem, co czyni ją frapującą lekturę. Poza paroma błędami, wydana jest bardzo starannie i estetycznie.

Logiczny, mieszany chronologiczno-rzeczowy w pierwszej oraz terytorialno-rzeczowo-chronologiczny w dalszej części, układ pracy oddaje zamysł autora, aby narrację zawrzeć w modelu przyczynowo-skutkowym zawieszonym w szerokim kontekście uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych. Po uwagach wstępnych, gdzie zaprezentowany został kwe-

stionariusz pytań badawczych, wynikający ze skondensowanego omówienia wykorzystanych źródeł i literatury, a także wyjaśnieniu najważniejszych pojęć, procedury badawczej i konstrukcji dzieła, autor skoncentrował się na zarysowaniu szerokiego kontekstu politycznego sytuacji ziem polskich we wszystkich trzech zaborach tuż przed i w czasie I wojny światowej. W drugim, równoległym nurcie zarysował tzw. polskie plany nowego porządku (*polnische Neuordnungspläne*), będące krótką prezentacją dwóch głównych wizji przyszłej Polski: inkorporacyjnej, opartej na modelu „Polski piastowskiej” Romana Dmowskiego oraz federacyjnej Józefa Piłsudskiego, wynikającej z konstruktu „Polski jagiellońskiej”². Pojawił się tu – może zbyt uproszczony – fragment poświęcony ogólnej koncepcji homogenicznego narodowo państwa polskiego, skierowanego na zachód, „polskiej myśli zachodniej”, której pełna realizacja nastąpiła dopiero po 1945 r.³ Ze względu na zmieniające się wraz z konstelacjami politycznymi postawy wobec każdego z tych wariantów kreowania celów aktywności zewnętrznej Polski i kierunków jej ekspansji w poszczególnych okresach jej dziejów, warto byłoby wnikliwiej i dialektycznie zająć się tym zagadnieniem.

W rozdziale II, nazwanym metaforycznie *Stan zawieszenia 1918-1919 (Schwebezustand)*, opisującym okres między powstaniem państwa a rokowaniami pokojowymi w Wersalu, autor zrelacjonował obecność problemu polskich granic w czasie I wojny światowej i tuż przed jej zakończeniem w koncepcjach, dyskusjach i debatach politycznych mocarstw zaborczych oraz zachodnich sojuszników, aby w kolejnych pięciu rozdziałach zająć się przebiegiem praktycznego ustanawiania granic z siedmioma sąsiadami państwa polskiego: Niemcami, Czechosłowacją, Rumunią, Ukrainą, Białorusią, Litwą i Łotwą. Pod względem tzw. historii zdarzeniowej książka gromadzi ogólnie znane fakty, nie zmienia obowiązujących paradygmatów czy interpretacji. Nowością jest – jak już wspomniano wyżej – perspektywa, z jakiej B. Conrad obserwuje i opisuje proces kształtowania polskich granic. Koncentruje się on na dwóch najważniejszych ośrodkach decyzyjnych w Polsce, skupionych wokół Romana Dmowskiego oraz Józefa Piłsudskiego, umieszczając je w szerokim i wnikliwie zaprezentowanym kompleksie różnorodnych, zewnętrznych i wewnętrznych uwarunkowań, obejmujących nie tylko płaszczyznę dyplomatyczną, ale także szerokie warstwy społeczne.

Zrozumiałe, że autor nie wyjaśnił wielu spornych dotąd kwestii, np. wzbudającego dotąd emocje oderwania części Prus Zachodnich i Górnego Śląska od Niemiec, wbrew – co podkreśla – prawu do samostanowienia Niemców. Stosunkowo słabo uwzględnił sytuację ludności żydowskiej, nieco skrótowo potraktował powstanie wielkopolskie czy stanowisko J. Piłsudskiego, aby decyzje o kształcie granicy zachodniej Polski, dostępie Polski do morza itd. pozostawić zwycięskim mocarstwom zachodnim, już po zakończeniu wojny. Wynikający stąd negatywny stosunek środowisk związanych z tzw. myślą zachodnią przetrwał w zmitologizowanej formie do dziś. Z pewnością dzieło będzie odmiennie interpretowane i oceniane w różnych konstelacjach politycznych, jak zawsze jest z opracowaniami dotyczącymi kontrowersyjnych tematów. Mimo to, a może właśnie dlatego, stanowić będzie wartościowy wkład do dyskusji nad przeszłością, której tyle obrazów jest w narodowej pamięci.

² B. Conrad nie miał możliwości sięgnięcia po najnowsze dzieło *Nad Odrą i Bałtykiem. Myśl zachodnia: ludzie – koncepcje – realizacja do 1989 r.*, red. M. Semiczszyn, T. Sikorski, A. Wątor, Szczecin 2016.

³ Autor miał dyspozycji dzieło R. Gerhke, *Der polnische Westgedanke bis zur Wiedererrichtung des polnischen Staates nach Ende des Ersten Weltkrieges. Genese und Begründung polnischer Gebietsansprüche gegenüber Deutschland im Zeitalter des Europäischen Nationalismus*, Marburg 2001.

W przypadku tak ważnego dla polskiej polityki historycznej i zbiorowej pamięci narodowej tematu, każda publikacja, wnosząca nowe ustalenia, oparta o zmienione paradygmaty lub inspirujące rozwiązania konstrukcyjne lub interpretacyjne, jest ważna. Temat ten jest bowiem stale aktualizowany i rozpatrywany z nowej perspektywy, wyznaczanej aktualnymi potrzebami kolejnych generacji. Pojawienie się dzieła B. Conrada – o ile będzie tłumaczone na języki wschodnich sąsiadów Niemiec – otworzyć powinno na nowo dyskusję o kształtowaniu się mapy politycznej Europy po I wojnie światowej oraz skutkach decyzji Traktatu Wersalskiego dla przyszłości całego kontynentu. Z pewnością stanowiłoby cenne kompendium, pozwalające dzisiejszemu czytelnikowi lepiej zrozumieć trudną rzeczywistość pierwszego ćwierćwiecza XX-wiecznej Europy.

Jerzy Kolacki

BOGUSŁAW DREWNIAK: *Muzyka z polityką w tle. Polska – Niemcy 1918-1945. Studia – szkice – materiały*, Gdańsk 2017, 183 ss.

Bogusław Drewniak, jeden z najznakomitszych znawców problematyki niemieckiej, a zwłaszcza zagadnień kultury okresu III Rzeszy, przedłożył nam – na krótko przed swoją śmiercią w dniu 4 czerwca 2017 r.¹ – obszernie studium, którego w polskiej historiografii od wielu lat brakowało. Przypomnijmy, że autor książki, wieloletni profesor Uniwersytetu Gdańskiego, zajmował się tematyką ruchu hitlerowskiego od początku lat 60. XX w. W swoim dorobku miał tak pomnikowe pozycje, jak m.in. wydana w Niemczech Zachodnich *Der deutsche Film 1938-1945. Ein Gesamtüberblick* (Düsseldorf 1987) czy *Das Theater im NS-Staat. Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933-1945* (Düsseldorf 1983). Swego czasu były one naukową sensacją i zebrały doskonałe opinie niemieckich i polskich recenzentów. Oprócz pozycji wydanych w Niemczech B. Drewniak opublikował w Polsce m.in. *Kultura w cieniu swastyki* (Poznań 1969) czy *Teatr i film Trzeciej Rzeszy w systemie hitlerowskiej propagandy* (Gdańsk 1972, II. wyd. 2011). W latach 90. XX w. gdański uczony skoncentrował się na kolejnym wielkim, ważnym temacie, jakim są polsko-niemieckie kontakty kulturalne w latach 1919-1939. Pokłosiem tego etapu badań są m.in. książki *Polen und Deutschland 1919-1939. Wege und Irrwege kultureller Zusammenarbeit* (Düsseldorf 1998) oraz *Polsko-niemieckie zблиżenia w kręgu kultury 1919-1939* (Gdańsk 2005). Tak więc niemiecko-polskie związki kulturalne od ponad 20 lat stały w centrum badań zmarłego niedawno Profesora.

Jak pisze we wstępie B. Drewniak,

„jest to książka o muzyce i muzykach w dwustronnych relacjach Polska–Niemcy: Niemcy okresu Weimaru i te z lat narodowego socjalizmu. Jej podtytuł *Studia – szkice – materiały* informuje, że nie jest to sumująca całość zagadnienia synteza, raczej wstęp do niej. Pisana na marginesie wieloletnich badań autora nad polsko-niemiecką współpracą w dziedzinie kultury. Są to sprawy mniej znane, niekiedy zupełnie nieznane [...] muzyka sprzyjała wzajemnemu zблиżeniu, łagodziła animozje, ale też spełniała służebną rolę w polityce...” (s. 7).

¹ Por. m.in.: K. A. Kuczyński, *Pod urokiem historii i kultury współczesnych Niemiec. Prof. dr hab. Bogusław Drewniak (1927 – 2017). Wspomnienie*, „Studia Niemcoznawcze Uniwersytetu Warszawskiego”, t. LX, 2017.